

ДРУГИ ПОКУШАЈ ПРЕБАЦИВАЊА У СРБИЈУ

Борбе од јуна до августа

Црвена армија у јуну 1944. је избила на линију: Нарва—Чудеко језеро—Велике Луке—Витепск—Могиљев—Лавов—Јаши—Кишињев—Одеса. У Нормандији су се 6. јуна искрцали савезници, а у Италији су 5. америчка и 8. британска армија 4. јула заузеле Рим.

У то време народноослободилачка војска Југославије везивала је за себе око 23 дивизије — немачке, бугарске и мађарске као и бројне квислиншке снаге. У склопу југословенског ратишта Србија је — поготову у ово време — добила изузетну важност за непријатеља, јер су кроз њу пролазиле важне комуникације преко којих су се кретала појачања за јужно крило источног фронта и повлачиле снаге групе армија „Е“ из Грчке и Албаније.

Снажан народноослободилачки покрет у Србији и његове јединице, као и прикупљање јаких наших снага на црногорском и источнобосанском бојишту, приморали су немачку Команду за југоисток да покуша разбити својим расположивим снагама у Србији, заједно са 1. бугарским окупационим корпусом и формацијама Драже Михаиловића, Недића и Љотића ослободилачке јединице у Србији, и по сваку цену спречити продор наших снага из Црне Горе и источне Босне.

Желећи не само да помогне Србији, чије су снаге тешко одолевале знатно надмоћнијем непријатељу, већ и да пренесе тежиште својих даљих офанзивних операција у Србији, ради њеног коначног ослобођења,

пресецања одступнице групи армије „Е" и спајања НОВ са источним савезником,⁹⁴ Врховни штаб спроводи опсежне припреме за овај важан задатак.

Почетком августа 16. дивизија се налазила на северним падинама планине Звијезда, северозападно од Олова — према упоришту Вијака. Немци се, мада збуњени развојем ситуације на Ибру (у јужној Србији), решавају за офанзиву. У том циљу они су створили следећи план:

за борбу против оперативне групе и јединица Главног штаба Србије употребити бугарске, четничке и мање немачке јединице;

снаге из долине Ибра употребити за чишћење његове леве обале, а потом их оријентисати према Лиму;

са расположивим снагама у источној Босни напасти 3. и 12. ударни корпус, а затим извући један део немачких јединица из источне Босне и упутити их према Црној Гори.

Према 3. и 12. корпусу налазили су се: 13. СС дивизија (Кладањ—Власеница); 7. СС дивизија „Принц Еуген", без 14. пука (Соколац—Сарајево—Вареш); 1. и 11. усташки здруг (Соколац—Рогатица—Вишеград); Романијски четнички корпус (око 1.200 људи на северним огранцима Романије); Дрински четнички корпус око 1.000 — (Устипрача—Горажде—Устиколина) и Озренски четнички корпус око 1.500 људи (у долини Криваје, северозападно од Олова).⁹³

Са тако груписаним снагама, непријатељ је отпочео офанзивна дејства против 3. и 12. корпуса, тежећи да их набади на планину Звијезду, ту окружи и уништи. Морал непријатељских јединица био је на висини, сем код 13. СС дивизије, која је у борбама на Бирчу против 3. и 12. корпуса претрпела тешке губитке.

⁹⁴ „Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945", књ. 2, стр. 250–252.

ВИИ, бр. рег. 8/2-13-17-57, 718-1143а, 12/4, 1148/1, 42/2, 1150/1, 42-58/4, 1152/И.

⁹⁵ Заповест штаба 16. дивизије; ВИИ, бр. рег. 33/1, к. 951.

На основу настале ситуације и добијеног наређења штаба 12. корпуса, 16. дивизија се 1. августа упутила на просторију Боровичке Њиве—Будељак—Дубошчица. Четврта бригада је у 13 часова пошла на марш правцем: Сочица (к. 922), Тисова глава — к. 1144, Витакоса (к. 1196), Крушчић (к. 1151) и стигла у Боровичке Њиве, где се сместила (1. батаљон у селу Ријека, а 4. батаљон у селу Мањин Врх) и предузела извиђање и обезбеђење од правца Вареша. Ово је био први марш 4. бригаде по планинском земљишту, али је то није омело да на време стигне. Већ 2. августа у 8 часова бригада је наставила покрет на исток за села Д. Белићи и Ријека, где се разместила; 2. и 3. батаљоном затворила је правац од Вареша, тј. долину речице Добошчице, делом 1. батаљона контролисала долину Криваје, а 4. батаљон је имао задатак да обезбеди правац од упоришта Вијака и одржава везу са јединицама 6. дивизије.

Трећег августа непријатељ је почео нападе из више правца, ради сужавања обруча око 3. и 12. корпуса, па је штаб 16. дивизије наредио 4. бригади да крене за село Очење и у садејству са 1. бригадом ликвидира Вијак, а затим брзо пређе Звијезду и удаљи се што више од овог упоришта. Циљ је 12. корпуса и даље да се маневром преко Звијезде одвоји од непријатеља, а затим продужи према Фочи. Штаб 4. бригаде је одмах одржао партијске састанке у свим четاما, на којима се говорило о месту и улози чланова Партије и СКОЈ-а у овако одговорним и тешким задацима.

Тачно у 14 часова бригада је кренула из Ријеке правцем: Козја глава (к. 703), Хан Пабиље, Рудина (тт 860), Кучевље. По избијању у Кучевље, покрет су продужили 1. и 3. батаљон за село Очење, док су 2. и 4. батаљон напали Вијаку. Напад није успео, јер је изведен ноћу, по пошумљеном и испресецаном земљишту, са слабом везом између батаљона, док између штабова 1. и 4. бригаде није ни одржавана; сем тога, пре напада није извршено извиђање нити је организовано садејство,⁹⁶ губитака није било.

⁹⁶ Наредба 16. дивизије; ВИИ, бр. рег. 5/1, к. 951.

Непријатељ је у току дана и ноћи испољио све јачи притисак у намери да што више сузи обруч око 12. корпуса, услед чега је дошло до нових напорних маршева јединица 16. и 36. дивизије. Четврта бригада је у 4 часа кренула на југ правцем: Очевље, Понор, Погладин (тг 1246), Равне, Каменица, Судићи, Ракова Нога, где се задржала предузимајући мере обезбеђења и извиђања.

У току марша веза са штабом дивизије и између бригада одржавана је радиом и куририма (коњаницима и пешацима), док су између батаљона једина веза били курири. Маршеви су били дуги 20—35 км, по тешкопролазном земљишту са висинском разликом и преко 600 метара, па се код људства осећао све већи замор; чак су и појединци почели заостајати од колоне. Све ово је пред команде чета, штабове батаљона и штаб бригаде поставило нове проблеме. Но, морал људства је ипак био добар и тих дана није било ниједног случаја дезертерства.⁹⁷

Штаб 16. дивизије 5. августа наредио је 4. бригади да се хитно пребаци у село Врпци, с тим да се обезбеди правац Прељубовићи—Жљебови и на тај начин затвори пут Хан-Пијесак—Соколац. Приликом посетања положаја и онеспособљавања пута дошло је до мањих сукоба са непријатељским извидницама, али губитака није било. Прва и 2. бригада, које су се налазиле у ширем рејону Дуње Бабине, у току тога дана су водиле жестоке брове са деловима 7. СС дивизије.

Са ове просторије све јединице 16. дивизије су развиле извиђачко-обавештајну делатност према путу Сарајево—Соколац—Хан-Пијесак. Непријатељ је проценио да 12. корпус намерава да пређе овај важан пут, а вероватно се плашио и да ће напасти Соколац, па је у току 6. августа упутио из Сарајева знатна појачања према Сокоцу. Поред тога непријатељ је деловима 13. СС дивизије посео пут Хан-Пијесак—Соколац,

Дезертера у 4. бригади је било, али веома мало; највише у шестој офанзиви; сви су бежали у Срем и прикључивали се тамошњим партизанским јединицама. Може се тврдити да нико није побегао да би се ставио у службу окупатора или домаћих издајника.

а деловима 7. СС дивизије пут Соколац—Рогатица, ангажујући четнике на десној обали Дрине — у висини од Фоче до Међеђе. Оваквим распоредом непријатеља 12. корпус се нашао у окружењу на доста уском простору.

Корпус је покушао да се пробије у правцу Јахорине, а затим да продужи даље на исток, с намером да преко Дрине пређе у Србију. Врховни штаб се сложио и наредио да пређе између ушћа Праче и Баетаса, с тим да га 1. пролетерска дивизија прихвати.

У поподневним часовима непријатељ је напао 1. и 2. бригаду и потиснуо њихове осигуравајуће делове у правцу Доње Бабине и тиме довео 16. дивизију у још тежи положај.

Око 21 час 6. августа појавила су се 2 савезничка авиона. Товар са храном за 12. корпус требало је да избаце падобранима. Кад су авиони почели да круже изнад уговореног меета, један дивизион 7. СС дивизије отЕорио је брзу артиљеријску в^тру на наше јединице које су се одмах повукле. Авиони нису бацили товар.

Видевши намере непријатеља, командант 12. корпуса је наредио да се све јединице у току ноћи пребаце преко пута Соколац—Хан-Пијесак. Четврта бригада, у улози заштитнице, кретала се иза 2. бригаде правцем: Врапци—Прељубовићи—Завези—Јлуке. До зоре се без борбе пребацила преко пута Соколац—Хан-Пијесак и наставила покрет преко: к. 1142 — Сјерца — Мелена, остављајући 3. батаљон на к. 1008 (северно од Сјерца), са задатком обезбеђења од правца Видрића; батаљон је овде остао до 19 часова 7. августа, када је настагио марш заједно са бригадом. Све јединице 12. корпуса успешно су се пребациле преко овог пута, иако га је непријатељ контролисао јачим снагама. Успех пребацивања лежи у томе што је извршено тамо где му се непријатељ није надао.

Међутим, непријатељ је и даље озбиљно угрожавао 12. корпус. На путу Сарајево—Рогатица још је више моторизованих јединица; у Соколиу готово цео пук 7. СС дивизије; у Рогатици јаче немачко-ушастке снаге, а у долини Дрине око 2.000 четника.

Овакав распоред непријатеља и замореност људства 12. корпуса, непостојање моста на Дрини северно од пута Рогатица—Вишеград, а није се располагало нити чамцима нити другим пловним средствима, приморали су штаб 12. корпуса да одустане од планираног места прелаза, а да се одлучи за маневар ради завањавања непријатеља о даљем правцу покрета и намере. Зато је наредио дивизијама да пређу пут Сарајево—Рогатица и железничку пругу Сарајево—Вишеград код села Рановице и избију на Дрину јужно од Горажда, где ће се пребацили у Србију.⁹⁸

Трагом пролетера

У склопу добијеног задатка штаб 16. дивизије донео је одлуку да ноћу 7/8. августа пребаци своје јединице преко пута Сарајево—Рогатица, правцем: Рогатица—Козадре—Хан-Пијесак—Брезје—Реновица. Четврта бригада са штабом дивизије и дивизијском болницом маршевала је иза 1. бригаде са којом је сачињавала леву наступајућу колону, а десно је ишла 2. бригада. Пут је пређен без борбе, сем мањих чарки код 1. бригаде. Већ поеле преласка могао се приметити замор код бораца, док су се рањеници с муком кретали, а они на јахаћим коњима једва су се држали на седлу. Одмор је свима био преко потребан. Али, морало се што више удаљити од Рогатице и пута Сарајево—Рогатица, којим су се често кретале јаче непријатељске моторизоване јединице. Заједно са дивизијском болницом 4. бригада је стигла у Брезје 8. августа око 9 часова. Но, тек што је мало предахнула започела је борба у долини реке Праче. Борци 1. и 2. бригаде напали су непријатеља на железничкој прузи Сарајево—Вишеград код села Реновице, које су после краће борбе заузеле.⁹⁹

⁹⁸ „Шеснаеста војвођанска дивизија“, стр. 210–213.

⁹⁹ „Шеснаеста војвођанска дивизија“, стр. 183.

Предвече је 4. бригада стигла у села Крушкова Раван и Бјелешаћи, где се сместила после 48 км марша по тешком планинском земљишту, с тим што је још и прегазила реку Прачу.

Непријатељ је био изненађен, јер се није надао тако брзом покрету 12. корпуса, нити је очекивао да ће он напасти железничку пругу Сарајево—Вишеград и у том правцу се пробити. У ствари 12. корпус наставио је свој борбени пут стазама пролетерских и ударних бригада и дивизија у данима пете непријатељске офанзиве (јуна 1943. године).¹⁰⁰

Оценивши намеру 12. корпуса да се пребаци преко Дрине у Србију, непријатељ је 9. августа упутио из Горажда у Устиколине јаче снаге да пооедну: ЈБешник—Котка (1232) — Креминско брдо (тг 1202, западно од Устиколине). Услед тога, а ради избегавања сукоба, 16. дивизија се пребацила на нову просторију тако да је 4. бригада са дивизијском болницом кренула у 1.30 часова правцем: Милотина—Колаковићи—Укшићи—Јабука—Јасикова раван (к. 1252), поседајући Јасикову раван и Рудину (к. 1094) ради контроле правца од Донашице и Кума. На овој просторији дат је краћи одмор, па су борци могли да одспавају после четири непреспаване ноћи. Одмор од 1.30 до 5 часова је, такође, искоришћен за сређивање јединица, састанак партијског бироа бригаде, а и партијских ћелија јединица, на којима су чланови КПЈ упознати са ситуацијом и предстојећим задацима. Замерено је штабовима 1. и 4. батаљона што нису посветили довољно пажње бризи за људе, јер им је од Криваје до Праче изостало око 30 другова и другарица.

С обзиром на то што је отпала могућност преласка Дрине између Фоче и Горажда, свако даље задржавање наших снага значило је само привлачење још јачег непријатеља. Зато је, кад се избило у близину пута Фоча—Калиновик, донесе-на одлука да се преко њега пребаце 12. корпус и 6. личка дивизија, што је

¹⁰⁰ Извештај 3. сатније оклопних возова; ВИИ, бр. рег. 8/2-33, к. 57.

и учињено на широком фронту. У оквиру овог задатка 4. бригада добила је наређење да се ноћу 10/11. августа помери на запад преко села Мрежица и Варош и да се 11. августа ујутро пробије преко пута Калиновик—Фоча, правцем: Смајилово До—Ратањ—Јубиња.¹⁰¹

Батаљони 4. бригаде су се кретали у нападним колонама као деснокрилна нападна колона 16. дивизије. Чим су се примакли путу Калиновик—Фоча, непријатељ (500—600) је са положаја: Градац, к. 758, к. 821, к. 757, Вођице, к. 1207 отворио паклену ватру из митраљеза, пушкомитраљеза, бацача и једним артиљеријским дивизионом.

После краће борбе непријатељ није издржао напад 4. бригаде, већ је почео да бежи у правцу Фоче и Калиновика, остављајући већи број погинулих. ОDMAХ затим 1. и 3. батаљон поставили су се на десну обалу Бистрице и успешно прихватили остале снаге корпуса које су се овим правцем пробијале, док су 2. и 4. батаљон, са бригадним санитетом и интендантуром, продужили као претходница 16. дивизије у правцу Балиноваца. Бригада је извршила задатак, али Миша Крижач, Милан Николић, Станко Ковачевић, Мића Марјановић, Миленко Свирац и други нису пошли за њом: остали су на вечној стражи на огранцима Зеленгоре, као и многи пролетери јуна 1943. пробијајући се овим истим правцем.

Десно од 4. бригаде требало је да се пробије 6. личка дивизија, али када је наишла на јак отпор непријатеља, одустала је и одлучила да заобиђе Калиновик и пробије се западно (код Обља), што је још више отежало прелаз јединица 12. корпуса. Сада је непријатељ могао ангажовати све снаге на ужем простору села Миљевине.

Даљи маневар 16. дивизије из рејона Миљевине на запад, а затим брз и изненадан прелазак кањона Бистрице и пута Калиновик—Фоча, био је посебно те-

¹⁰¹ Наредба штаба 16. дивизије за прелаз пута Калиновик—Фоча; ВИИ, бр. рег. 8/1, к. 951.

жак. Јединице еу прешле преко 50 км, гладне, исцрпене и са неколико стотина рањеника и болесника, неспособних за покрет и борбу,¹⁰² по земљишту на коме је веома тешка оријентација, нарочито ноћу. Водича је било мало, али срећом у војвођанским бригадама нашао се доста велики број руководиоца и бораца који су годину дана раније прошли овим путем у саставу пролетерских и ударних бригада.

По тмурном и прохладном времену пуном магле, колона се споро кретала кривудавим, каменитим стазама, преко којих су лежала оборена стабла. Тек после много напора избила је у Крњу јелу (надморска висина 1.417 м), где је преноћила.

У зору 12. августа колона је наставила ка Зеленгори, преко Коњских вода—Балиноваца—Сремачке Луке до Лучких колиба,¹⁰³ где се задржала ради одмора, обезбеђујући се од Врбнице. Успут је колона наилазила на трагове борбе из пете непријатељске офанзиве: расејане кости погинулих јунака.

Све јединице 16. дивизије остале су још један дан на ширем простору Лучких колиба, а 4. бригада се, затим, померила и посела положаје: Оштра глава — тт. 1392 — к. 1269, посвећујући највећу пажњу организацији одбране Оштре главе — једном од кључних објеката за заштиту покрета дивизије у правцу Сутјеске.

Задржавањем на Зеленгори требало је омогућити одмор људству и сачекати исход борбе 1. пролетерског корпуса, коме је Врховни штаб наредио да заузме Фочу и тако олакша 12. корпусу продор у Србију.

Али, непријатељ није мировао: прегруписавањем појачао је снаге у Броду на Дрини и Шћебан-Пољу, услед чега није ни дошло до напада на Фочу. Ујутро 15. августа једна јача колона 7. СС дивизије — кре-

¹⁰² Око 1.500 рањеника и болесника имао је 12 корпус; од тог броја 700–800 били су из 16. дивизије, јер је она најбројнија дивизија корпуса.

¹⁰³ Наредба штаба 16. дивизије; ВИИ, бр. рег. 9/1, к. 951. „Шеснаеста војвођанска дивизија“, стр. 217–220.

ћући се од Башковца у правцу Лучких колиба и села Врбнице — сукобила се са 2. батаљоном 4. бригаде, са којим је био и заменик комесара бригаде. Батаљон је запосео положај западно од села Врбнице и Глога (к. 1352). Кад је откривено да се непријатељ креће стазом од Балиновца према Врбници, 2. батаљон је послао око 50 бораца наоружаних аутоматским пешадијским оружјем у заседу. Са њима је био и командант батаљона. Заседа се поставила северно од к. 1288 и километар западно од Убопка. Кад су се есесовци сасвим приближили, снажна ватра натерала их је у бекство према Балиновцу. У овом судару остале снаге батаљона нису учествовале. У исто време, четници су напали 1. бригаду.

Како је притисак непријатеља бивао све јачи, а веза са 6. личком дивизијом није успостављена, штаб 12. корпуса наредио је да се 16. и 36. дивизија пребаце преко Сутјеске на Вучево. Тада је командант 16. дивизије наредио 4. бригади: да највећу пажњу обрати на положај Оштра глава, који ће утврдити и са кога ће спречити по цену живота продор непријатеља од Миљевине, преко Балиновца, ка Врбници и даље ка Сутјесци.¹⁰⁴

Задатак је и овог пута био извршен: напад непријатеља је одбијен, дивизији је омогућен несметан покрет ка Сутјесци и даље за Вучево. Овом приликом посебно су се истакли командант 2. батаљона Ђорђе Живковић, заменик комесара бригаде Богдан Вујошевић (који је тешко рањен), а бомбаши Србин Стојаковић, Јелка Петруш и Фрања Фридрих јуначки су погинули.

Кад су све јединице прешле Сутјеску, почели су се повлачити и батаљони 4. бригаде. Они су 14. августа предвече прешли Сутјеску и стигли на Вучево где су заноћили — преваливши око 30 км по беспућу и на висини и преко 1.000 м.

¹⁰⁴ „Шеснаеста војвођанска дивизија“, стр. 219.

Заповест 16. дивизије; ВИИ, бр, рег. 10/1, к. 951.

Још док је 4. бригада као заштитница 16. дивизије водила борбу дубоко у Зеленгори, Немци су довлачили снаге на сектор Пиве, Дурмитора и Таре.

Кад су јединице 12. корпуса стигле на реку Пиву, имале су толико рањеника да их неки батаљони нису могли носити без помоћи других (носила су била једино транспортно средство). Макар и краћи одмор постао је неопходан исто толико колико и хлеб, а морало се даље. Зато су многи рањеници говорили: „Оставите нас другови да не страдате бар ви”.

Међутим, ни непријатељу (снаге 7. СС дивизије са нешто четника и усташа и снаге 13. СС дивизије) није било лако: развучен према 12. корпусу и 6. личкој дивизији и изморен борбама по Зеленгори, био је присиљен да застане и да се регрупише, а затим је према Дурмитору кренуо из више праваца: „Принц Еуген” и 369. легионарска дивизија хитале су ка ставама Таре и Пиве — према врховима каменитог масива — да би потисле јединице 12. корпуса и спојиле се са својим снагама које су надирале од Шавника и Жабљака. Намера непријатеља је била да загосподари Дурмитором и разбије концентрацију 12. корпуса, те тако спречи евакуацију рањеника и продор у Србију. Међутим, у томе није успео, о чему ће доцније бити речи.

Од Криваје, преко Коњуха, Звијезде, Праче, Бистрице, Зеленгоре, Сутјеске, Вучева и Пиве 7. СС дивизија (без 14. пука), усташе и четници пратили су у стопу 12. корпус, благовремено интервенишући на сваки његов покушај да се приближе Дрини. Поред врло вешто изведених маневара, 12. корпус није успео да се одлепи од непријатеља, јер му је људство било заморено, а брзину покрета је успоравало и преко 500 рањеника и болесника. Но, највише недаћа изазивало је то што је непријатељ открио радио-шифру¹⁰⁵ 12.

¹⁰⁵ Књига депеша Врховног штаба; ВИИ, бр. рег. 8-1/10, к. 589

Књига депеша 2. корпуса 21/38-2, 295.

Књига депеша штаба 12. корпуса 29/5, 382.

корпуса, па је из сваке његове депеше потчињенима или Врховном штабу сазнавао намере корпуса, а лако је маневрисао, захваљујући моторизованим јединицама. Тек кад је Врховни штаб открио да непријатељ располаже шифром 12. корпуса, наредио му је да узме другу.

У зору 15. августа 4. бригада је продужила покрет у једној маршевској колони, поредак је био следећи: 1. батаљон и штаб бригаде, затим 2. и 3. батаљон, санинитет, интендантура и на зачељу 4. батаљон. Маршевало се по још тежем земљишту но што је Зеленгора, правцем: План (к. 1750)—Стубица—Мратиња—река Пива (536 м)—Барни до (1381 м)—Кутеж. Тако су наше јединице избиле на слободну територију у Црној Гори, ^{к°}ју ^{с°}у августа 1944. међили следећи географски објекти: река Сутјеска, Тара, с. Негобуђе, Жабљак, Шавник и читав плато Дурмитора.

После тешких борби, почев од Саве, 12. корпус нашао се више него десеткован, на северозападној висоравни Дурмитора, званој планина Пива (оивичена рекама Пивом и Таром од њиховог спајања на Шћепан-Пољу до самог Дурмитора. Ка овој релативно великој висоравни водило је само неколико слабих путева из доста стрмих кањона река које је окружују, а са југо-источне стране штитио ју је беспутни Дурмитор. Међутим, села на овој висоравни била су повезана dobrим сеоским путевима. С обзиром на ове карактеристике на Пиви су се окупљале и преко ње прелазиле снаге Народноослободилачке војске са Врховним штабом у току 3, 4. и 5. непријатељске офанзиве. Непријатељ је у 5. офанзиви од овог краја направио праву пустош: скоро све куће је попалио, а преко 50% становника побио — највише старијих људи и деце, све оне који нису побегли у Дурмитор и околне планине.

Иако је овај крај Црне Горе тако тешко настрадао, његов народ је уморне, исцрпене и веома ослабљене војвођанске јединице не само братски примио већ им пружио, тако рећи, последње своје залогaje.

На планини Пива 16. дивизија је на следећи начин разместила своје јединице. 1. бригада у селу Доње

Црквичко Поље — затварала је правац од Узлупа; 4. бригада из Горњег Црквичког Поља затварала је правце од Шћепан-Поља и Крушева. С обзиром на могућноет смештаја, овде се налазила и дивизијска болница; 2. бригада као дивизијска резерва, у селу Бабићима, позади 1. и 4. бригаде; штаб дивизије са дивизијском болницом и комором у селу Јасиковац.

Штабови бригада су настојали да омогуће што бољи одмор људству, као и да среде јединице и подигну њихову борбену готовост.

Сви борци који су се у току борбе и марша нашли, ма из којих разлога, у другом батаљону па и бригади, враћени су у своје формацијске јединице. Затим се приступило преформирању јединица: у батаљонима су остале по три чете са по два вода уместо три — колико су раније имале. Места погинулих, рањених и несталих руководиоца попуњена су новим — и то од припадника бригаде.

У протеклим борбама изгубљено је доста људства, а не мали број налазио се у болницама. Њихово оружје, оно неисправно, а поготову тешко пешадијско наоружање, морали су да носе борци и интендантура, што је ометало брз покрет јединице на планинском земљишту и смањивало број људства за ношење рањеника и болесника.

Зато је донесена одлука да се сувишно и неисправно оружје прикупи, попише и преда на чување месним војним властима у селу Јасиковац. Бригада је задржала по три противтенковске пушке, митралеза и бадача.

Снабдевање јединица храном предузео је искључиво штаб 12. корпуса, преко своје интендантуре и то све преко НОО и војних власти.

Са народом овог краја одржаван је стални културно-политички рад, а санитетско особље је пружало услуге и народу.

Одмах по доласку прикупљено је око 150 другова и другарица неспособних за дуже маршеве. Они су евакуисани за село Јасиковац. За њихов транспорт искоришћени су сви коњи из батаљона и села. Ме-

штани су и лично много помогли носећи тешке рањенике. За све рањенике направљени су спискови са одговарајућим подацима, а са њима је ишло и потребно санитетско особље, као и јединице за обезбеђење.

Непријатељ је предузео офанзиву ширих размера

Пошто није успела да спречи пробијање 12. корпуса из обруча, 7. СС дивизија је продужила узводно долином Дрине, из рејона Фоче према ушћу Пиве у Тару, у намери да онемогући спајање 12. корпуса са јединицама 2. корпуса.

Непријатељ је у свом плану сада предвидео да окружи и уништи јединице НОВЈ на просторији између планина: Сињајевине, Дурмитора, Пивске планине, Голије, Волујака и Стошца. У том циљу је одредио следеће правце напада: са севера, из рејона Фоче, 7. СС дивизија (без 14. пука) правцем: Шћепан-Поље—Пивска жупа—Јаворник—Шавник; са североистока, из рејона Пријепоља, 14. пук 7. СС дивизије, ојачан са два батаљона „Бранденбург“ правцем: Пљевља—Лаврентара—Шавник; са истока из рејона Бијело Поље, Милошевски четнички корпус правцем: Мојковац—Сињајевина са југоистока, из рејона Чакора, немачка 1. брдска дивизија правцем: Муриње—Андријевица—Колашин—Сињајевина—Шавник; са југа из рејона Никшића и Подгорице (Титоград) 334. пук немачке 181. дивизије, заједно са око 2.000 четника Павла Ђуришића, правцима Никшић—Шавник и Подгорица—Ливејва Ријека — горњи ток Мораче — Шавник; са запада, из рејона Требиња и Гацка, два батаљона 363. пука 181. немачке дивизије, заједно са око 2.000 четника Требињског четничког корпуса, правцима: Требиње—Вилуси—Нешићи и Гацко—Пивска жупа—Голија. Сви наведени правци су водили ка једном циљу: Шавник—Дурмитор.

Јединице 12. корпуса НОВЈ, имајући у виду основни задатак — продор у Србију — избегавале су круте фронталне борбе. На појединим правцима и об-

јектима, вешто маневришући и забацујући се непријатељу иза леђа и на бокове, пружале су жееток отпор тамо где их је најмање очекивао. Користећи простор између појединих нападних колона непријатеља и ослањајући се на херцеговачке јединице, тежиле су да се преко Голије и источне Херцеговине и Босне пробију из обруча и избију на Дрину, коју је требало прећи северно од Вишеграда и код Старог Брода.

Четврта војвођанска бригада је ноћу 17/18. августа прикупила истурена обезбеђења и у 5 часова, са дивизијском болницом, кренула преко Јасиковца—Кнежевића—реке Треса—Војиновића катуна и стигла у Ковачицу, где се задржала да преноћи.

У току ноћи савезнички авиони бацили су дивизији нешто хране, одеће и оружја. Осим тога, 12. корпус је од штаба 2. корпуса добио 10.000 кг меса, 300 уља, 700 кг пиринча и пасуља и око 20 товара жита.¹⁰⁶ Тиме је обезбеђена исхрана, а спречено даље гладовање и клање коња тако неопходних за транспорт.

Непријатељ је 20. августа наставио са стезањем обруча. Тако је око 1.200 војника из дивизије „Принц Еуген“ прешло Пиву и Тару и избило на линију Бобетин врх—Кнежевићи, угрожавајући 16. дивизију и евакуацију рањеника, прикупљених за покрет у правцу Брезне.¹⁰⁷

На основу новонаетале ситуације штаб 16. дивизије је наредио свим бригадама да 21. августа против-

¹⁰⁶ ВИИ, бр. рег. 11-1/1, к. 951.

¹⁰⁷ Приликом проласка кроз Јасиковац, 4. бригада је ту оставила, по наређењу штаба дивизије, дивизијску болницу, као и све неисправно сувишно и тешко наоружање. Био је то тежак и тужан растанак са оружјем плаћеним крвљу најбољих бораца бригаде. Још тежи је био растанак са више од сто рањених и изнемоглих другова и другарица, које је требало да савезнички авиони пребаце на лечење у Италију. Тога дана непријатељ је потиснуо јединице 3. дивизије и угрозио евакуацију рањеника са аеродрома на Негобуђу, па је штаб 2. корпуса одмах приступио изради другог помоћног аеродрома код Доње Брезне.

нападом одбаце делове 7 СС дивизије и омогуће да се ноћу 21/22. и 22/23. евакуишу рањеници¹⁰⁸.

Формиране су две нападне колоне: 1. бригада је чинила десну а 2. и 4. леву. Да би извршиле добијени задатак, требало је превалити ноћу (да непријатељ ништа не примети) преко 20 км (од Ковачице до Кнежевића) и до 5 часова ујутро 21. августа запосести полазни положај. Стигло се на време. Нападна колона, састављена од два батаљона 2. бригаде и 1. и 2. батаљона 4. бригаде, под командом команданта 4. бригаде Марка Милановића, прешла је у напад правцем: село Подмилогора—Вргов крш—Градац—Међеђа глава—Караула (1449) —Бојатски катун—Јасиковац—село Коло—село Копривњака—Горње, село Поље, тј. истим правцем којим је 4. бригада маршовала 16. и 17. августа.

Деснокрилна колона, 1. бригада са 3. батаљоном, нападала је правцем: Недајно—Лијепи Под—Бојати—Никовићи—Замршина—Доње Поље; један батаљон је задржала код Недајна.

Лева колона, 2. батаљон 2. бригаде и 2. батаљон 4. бригаде, нападала је правцем: Кнежевићи—к.—1553—Караула.

Лево од 16. дивизије нападала је 2. бригада 6. дивизије.

Напад је почео тачно у одређено време, али без велике силине удара, јер су се преморени Војвођани први пут борили на љутом планинском красу (преко 1.500 м). Непријатељ се налазио на линији: Кнежевићи—Бобетин врх—Доње Црквице. Непријатељ је убрзо добио појачање. Ипак су успели да делимично одбаце непријатеља на север (истина не преко Пиве и Таре како је планирано). Овај скроман успех омогућио је евакуацију више од 600 рањеника 16. дивизије, односно 12. корпуса. Непријатељу су нанесени осетни губици (преко 100 избачених из строја), а бригада је имала 2 мртва и 5 рањених. Трећи батаљон је организовао евакуацију рањених обе нападне колоне а 4. батаљон је сачињавао бригадну резерву.

¹⁰⁸ ВИИ, бр. рег. 12-1/1, к. 951.

„Шеснаеста војвођанска дивизија“, стр. 226.

Имајући у виду тешку ситуацију, како својих тако и код осталих јединица, а нарочито због јаког притиска непријатеља од Шавника и Никшића ка Брезнима, штаб 12. корпуса је, у договору са штабом 2. корпуса, одлучио да 16. и 36. дивизију извуче из борбе и упуту преко Пиве ка планини Голији. Четврта бригада, као заштитница дивизије, кретала се правцем: Херцегова страна—Дандићи—Пишће—Крстац (где је прешла Пиву) — Шуме—Миљковац—Бајово Поље и стигла у Заборје, где је заноћила. Али, већ у 2 часа наставила је марш преко Голије, сада као претходница дивизије, правцем: Поље Пејовића—Дабин до (к. 1554), Вишњица До—Штитари—Заљутница—Крстац—Чарда — Вратковићи,¹⁰⁹ не наилазећи на непријатеља. Иза 4. бригаде су се кретали 2. бригада и штаб дивизије, а 1. бригада је била у заштитиници. По избијању у рејон села Казанци и Заграђе, 4. бригада се у њима разместила ради одмора и извиђања пута Автовац—Гацко.

У току 22. и 24. августа је завршена евакуација рањеника 12. корпуса са аеродрома Брезна за Италију, ^{к0}Ју^сУ обавили 36 савезничких транспортних авиона. Тиме је омогућен бржи покрет и повећана маневарска способност 16. дивизије.

С обзиром на то што се морало избећи фронтално потискивање и што се требало брзим маневром забацили непријатељу у бок и позадину, а затим наставити марш за Србију, штаб 16. дивизије је наредио да се 24. августа у 17 часова крене преко села: Дулићи—Данићи—Пржине, пређе пут Автовац—Белића, југоисточно од села Степена, у којем су се налазиле јаче четничке снаге. Овим правцем се кретао читав 12. корпус, а 4. бригада је била у претходници.

Народ села Казанаца и Заграђа топло је примио војвођанске борце.

Четврта бригада је кренула у следећем поретку: 1. батаљон у челном одреду, с тим што је истурио 3. чету као челно одељење које су водили херцеговачки

¹⁰⁹ Заповест штаба 16. дивизије О. бр. 69 од 20. августа 1944; ВИИ, бр. рег. 13/1, к. 951.

„теренци“, затим штаб бригаде, за њим 2. и 3. батаљон, док су се 4. батаљон, батаљонске и бригадне коморе кретале у колони 2. бригаде.

Када су се челне патроле примакле селу Степен, четници су са к. 920 отворили ватру, али се наша челна чета одмах развила за борбу и убрзо их протерала. Покрет је затим убрзан и по избијању на пут, 1. батаљон се поставио на линији: Пржине—Шуковићи, јужно од села Степен као бочно осигурање; 2. батаљон, лево бочно осигурање, посео је к. 1221 — В. и М. Кита — село Копривице, а лево од њега положај је посео 3. батаљон. На овим положајима је 4. бригада, без 4. батаљона и коморе, остала све док пут није прешла и последња јединица 12. корпуса. Тада се свила на зачеље колоне, остављајући 2. батаљон у заштитници.

Непријатељ је у неколико наврата покушао да се пробије од Гацка за Автовац и тиме спречи покрет 12. корпуса у правцу Кобиља глава—село Хацићи, али у томе није успео захваљујући упорности 2. и 3. батаљона 4. бригаде.

Прешавши преко 35 км као претходница, побочница и заштитница, 4. бригада се 25. августа разместила у засеоку Шуњевина, истурајући осигурање на к. 1029, а 1. бригада на к. 1114, контролишући пут Гацко—Автовац¹¹⁰, свака својим обезбеђењем.

Бригада је успешно извршавала све постављене задатке, али јој је бројно стање стално опадало. Док је 15. јула по списку имала 886 другова и другарица, од којих на лицу 633, а 253 у расходу, дотле је 26. августа имала 700 по списку, 246 у расходу а на лицу 454. Значи да је било 186 погинулих, рањених, отпремљених у Италију или услед исцрпености остављених у херцеговачким јединицама. Остављањем тешког оружја у Јасиковцу знатно је смањена и ватрена моћ 4. бригаде, баш као и осталих јединица 16. дивизије.¹¹¹

¹¹⁰ Заповест штаба 16. дивизије за покрет преко Голије; ВИИ, бр. рег. 14/1, к. 951.

¹¹¹ ВИИ, бр. рег. 16/1, к. 951.

„Шеснаеста војвођанска дивизија“, стр. 233.

У тим тешким данима за 12. корпус Врховни штаб му је посветио нарочиту бригу, а посебно друг Тито. Једна његова депеша гласи:

Јављајте ми сваког дана колико авиона хране и другог сте примили претходну вечер. ЈА ЋУ се лично бринути да добијете потребно.

Тито.

Речи друга Тита још више су подигле борбени морал јединица и жељу да задају последње ударце непријатељу наше домовине и слободе. Свесни такве спремности борци и руководиоци одговорили су своме Врховном команданту:

Твоја очинска брига и љубав друже Тито испуњава нас снагом да савладамо све тешкоће и извршимо постављене задатке. Борци и руководиоци XII Корпуса.¹¹²

Повратак у Босну и продор у Србију

Покрети и прегруписавање непријатеља били су око 20. августа врло интензивни. У Невесињу, Гацку, Фазлагиха Кули, Оцаку, Кифином Селу и другим насељима налазиле су се јаче снаге 369. немачке легионарске дивизије, четника и муслиманске милиције. Зато је требало што пре прећи пут Невесиње—Гачко. Као заштитница 16. дивизије 4. бригада је кренула 26. августа у 9 часова (иза 1. бригаде која је са дивизијском болницом сачекала главнину маршевске колоне) правцем: Брестовци—Капавица—Брезови До—Зајесен—Миобратићи—Слато—Црница. По доласку у село Подграђа, 4. бригада се у засеоцима Полице и Шипачна Махала сместила за одмор, осигуравајући се од правца Невесиња.¹¹³ Мали предах је добро дошао замореним борцима; спремљен је ручак.

¹¹² ВИИ, бр. рег. 17/1, к. 951.

¹¹³ Заповест штаба 16. дивизије Оп. бр. 73 од 26. августа 1944; ВИИ, бр. рег. 18/1, к. 951.

Већ 27. августа у 14 часова бригада је наставила покрет правцем: Гриче—Грађев До, затим прешла пут Гацко—Невесиње, наставила преко Цргова и Сивља и стигла у Дубљевиће, где се распоредила ради одмора и предузела мере обезбеђења. Успут је разбила слабије четничке јединице код села: Црнче, Грађева Дола и Цргова, где је по одобрењу штаба дивизије реквирирала стоку и жито — искључиво од породица чији су чланови били у непријатељској војсци. У осталим селима забрањена је реквизиција, нарочито у Дубљевићима, Југовићима и Кокорини, пошто су била на страни НО покрета, а готово сви њихови мушкарци у 29. херцеговачкој дивизији. Сем тога народ тих села је добровољно давао све што је могао.

Услед појачаног покрета моторизованих колона на путу Невесиње—Гацко требало се што пре удаљити. Зато је 28. августа у 15 часова цела 16. дивизија кренула преко Зеленгоре, предузимајући мере обезбеђења и извиђања.

Четврта бригада је упутила 2. и 4. батаљон ка селу Кокорина, да затвори правац који води од села Сливље у долини Неретве. Остале снаге, односно 1. и 3. батаљон са штабом бригаде, задржале су се у Дубљевићима ради контролисања пута Гацко—Невесиње и правца од Сливља. Сутрадан, тачно у 3 часа 4. бригада је кренула, као посебна маршевска колона, правцем: Кокорина—Скендраш—Лончари—Падањ—Миличићи и стигла у Доње и Горње Игре, где се разместила за одмор предузимајући мере обезбеђења од Неретве и Зеленгоре.

Захваљујући томе што је већ раније дата нова радио-шифра и вешто изведеним маневром са пивског платоа, 12. корпус је успео да се одлепи од непријатеља, који га је пратио у стопу од 1. до 21. августа 1944. Поучен искуством, штаб 12. корпуса је 28. августа, ради веће тајности, наредио измену назива својих јединица.

„ ... Од овог момента покрет наших јединица треба да буде строго конспиративан. Зато ће штабови бригада наредити и саопштити свим борцима и руководиоцима да назив и име наших јединица одсада не смеју употребљавати. Наше једи-

нице зваће се једним именом и то: „Централни партизански одред“. Овај назив употребљаваће сви наши борци и руково-
диоци. Нарочиту пажњу скренути куририма и патролама које
хватају везу, да не питају где се налази Штаб бригаде, дивизије,
корпуса итд., већ да тај штаб траже по имену команданта
или комесара ..”¹¹⁴

Да би се што брже и лакше извео марш до Дрине,
штаб 16. дивизије 29. августа је наредио:

Ш Т А Б
XVI ударне дивизије НОВЈ
број: служб.
29. августа 1944. г.

Штабу I, II и IV бригаде

У вези наређења Штаба корпуса, наше јединице ће се
задржати у току 29. и 30. ов. м. на овој просторији ради одмора
и сређивања као и војно-политичке припреме за дуже маршеве
који ће трајати и по 40–50 км. без одмора. У том погледу
штабови бригада предузеће одмах следеће мере:

1) прикупити све заостало људство, као и оне који се
налазе ван својих основних јединица (у нашем корпусу).

2) прегледати санитет и болнице и оспособљено људство
упутити у јединице, а остало формирати у војничку јединицу,
одређујући и одговарајуће руководство.

3) прегледати и прочистити радне водове и интендантуре
и све што није неопходно потребно отклонити.

4) прегледати јединице почев од десетине па до бригаде.
Поставити сваког борца на своје место и одредити руководства
која недостају.

5) извршити смотру код свих јединица (над оружјем и
личном спремом). Из ранчева и торби избацити све непотребне
и тешке ствари.

6) извршити преглед над аутоматским и тешким оружјем
и све неисправно одмах довести у исправно стање, а оно које
се не може оправити забазирати. Оружје добро очистити и
подмазати. Задужити борце са оружјем и прибором.

7) из техничких чета послати у јединице сувишне борце
тј. оставити најнужнији број, како је то предвиђено наређењем
ВШ.

8) одржати конференцију и састанке у свим јединицама,
објашњавајући борцима општу и унутрашњу ситуацију, као и
нашу перспективу.

¹¹⁴ ВИИ, бр. рег. 20/1, к. 951.

Посебно одржати састанке са свим војним и политичким руководиоцима, указујући на досадашње недостатке и пропусте који се нису смели догодити ни у ком случају, а за које углавном руководиоци сnose одговорност.

9) извршити правилну расподелу коња по јединицама. Коње потковати (колико је то могуће). Самаре и остали прибор довести у исправно стање.

10) извршити правилну расподелу аутоматског оружја и муниције у својим јединицама.

11) прикупити тачно прегледе бројног стања људства, наоружања и стоке. Имати тачан преглед по десетинама, водовима, четама и батаљонима.

12) у току данашњег и сутрашњег дана борце добро одморити. Спремити резервну храну за два obroка (31. ом.).

13) за исхрану људства на овој просторији, клати ситну стоку (овце и козе) а крупнију остављати ради лакшег покрета.

14) носила оставити код овдашњих теренаца, са којима ступити одмах у везу (ово важи за Другу бригаду). Теренаца има код Штаба и бригада.

15) хлеб пећи на следећи начин: наћи повећу камену плочу, на њој наложити ватру и када се добро загреје, пепео и> жар отклонити, тесто ставити на плочу, прикрити га лишћем а онда одозго натрпати жара и пепела.

16) предузети и све остале војно-политичке мере у циљу потпуног сређивања својих јединица, уколико нису предвиђене овим наређењем.

Штаб дивизије ће лично контролисати извршење предњег наређења.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ!

За Штаб дивизије

Начелник¹¹⁵
Потпуковник
Пер. Грујић

Да би спровео у дело наређење штаба дивизије штаб 4. бригаде је сазвао 29. августа у 10 часова штабове батаљона у Горње Игре. После добијених задатака штабови батаљона су одржали батаљонске конференције, на којима су дали потребна објашњења и предузели све мере да се спроведе наређење штаба 16. дивизије.

¹¹⁵ Наређење штаба 16. дивизије бригаама; ВИИ, бр. рег. 211, к 951. Наређење штаба 16. дивизије бригаама 75, 76 и 77; ВИИ бр. рег. 23/1, 24/1 и 25/1, к. 951.

Ноћу 29/30. августа 16. дивизија је померила јединице у правцу Зеленгоре. Четврта бригада, као заштитница, кретала се правцем: Борач—Дуга глава (к. 1529) — Вита Бара. Да би обезбедила неометан одмор јединицама дивизије, бригада је 1. и 2. батаљоном посела положај на линији Будина глава (к. 1428) — Превија (к. 1384), одакле је затварала правце од Борча и долине Неретве; 3. батаљон је упутила, са бригадним санитаром и комором, у село Вита Бара, док је 4. батаљон сачињавао бригадну резерву. На овим положајима 4. бригада је остала до преласка и последње јединице 12. корпуса преко пута Фоча—Калиновик.

Штаб 12. корпуса је предузео 30. августа извиђање пута Фоча—Калиновик и услова за прелаз преко Дрине у рејону Фоче. Том приликом се сазнало да су Немци у Фочи груписали још јаче снаге 7. СС дивизије. Зато се одустало од планираног покрета ка Дрини (код Фоче) и кренуло пут Јахорине. Да би избегао борбу са јаким непријатељем, а прешао Дрину у што повољнијим условима, штаб 12. корпуса донео је одлуку да се ноћу 30 и 31. августа пређе пут Фоча—Калиновик и усиљеним маршем избије на Дрину, у рејон Ергеле Борице—Стари Брод.

По несносној жеги 4. бригада је као претходница кренула у 14 часова на један од својих најдужих маршева у току рата. Она је од Бубине главе преко Кука (к. 1343), Превије, Вите Баре, Боровног брда (к. 1835), Зеленгоре и Оштрог, затим шумском пругом и долином реке Гавза, преко села Јелеч и пута Фоча—Калиновик доспела 1. септембра око 12 часова у село Драгомилићи. Али није имала времена да се одмори, јер је непријатељ одмах из рејона села Добро Поље почео да је туче артиљеријом. Марш је настављен према Јахорини правцем: Мазлина—Божановићи—Козаревићи—Пахуљићи—Стојковићи—Мљечник. Ову марш-руту од 74 км бригада је савладала за 29 часова, уз предах од 3 часа. На читавој марш-рути дошло је само до мањих чарки са четницима и зеленим кадром, које су осигу-

равајући делови бригаде брзо протерали. Одмор у селу Стојковићима је искоришћен да се борцима подели део оружја, хране, одеће, обуће и муниције, коју су 12. корпусу дотурили савезници.

Како је требало што пре прећи пругу Вишеград—Сарајево и стићи на Дрину, то су 16. дивизија и остале јединице 12. корпуса наставиле 2. септембра марш. На челу колоне 16. дивизије, као претходница, ишла је 2. бригада, за њом, на челу главнине, 4. бригада а затим 1. бригада. Маршевало се ноћу 2/3. септембра правцем: Мљечник—к. 1531—Шоћевићи—Хомар—Карловац (к. 1281)—Црни врх (к. 1408)—Комрам—Луње—Препшица—Доња Винча—Драгуљевићи. По избијању на железничку пругу, 2. бригада је наишла на слабији отпор четника које је брзо сломила, а затим се поставила као обезбеђење, док је 4. бригада преузела улогу претходнице и омогућила несметан даљи покрет 12. корпуса.

Батаљони 4. бригаде су се разместили у селу Будаци, али им је починак трајао врло кратко, јер је задржавање између пруге Вишеград—Сарајево и пута Рогатица—Сарајево било рискантно, с обзиром на то да је непријатељ могао врло брзо интервенисати. Стога је 4. бригада добила задатак да 3. септембра у 18 часова крене као заштитница 16. дивизије, до преласка пута Рогатица—Сарајево. Покрет је почео из села Будаци, правцем: Махала—Брезје—Кремер Село—Козаде—Гуждељи—Доње Осово—Шетићи. После преласка 16. дивизије преко пута, 4. бригада је ушла у дивизијску колону, јер се иза ње кретала 36. дивизија. Кад је стигла у Шетиће, 4. бригада се разместила у засеок Домановина, где се одмарала 24 часа и за то време извршила све припреме за прелаз преко Дрине.